

Lorestan University

A Critical Examination of Deterministic Interpretations of Verse 24 of Surah Al-Anfal: Elucidating the Concept of Haylulah and Its Relation to Divine Justice and Free Will

Reza Mollazadehyamchi¹ , Meisam Shoaib² and Majid Majidi³

1. Corresponding Author, Postdoctoral Researcher in Quranic Sciences and Hadith, Researcher at the Astan Quds Razavi Foundation for Research, Mashhad, Iran. Email: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir
2. PhD Graduate, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: m.shoaib68@gmail.com
3. Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: m.majidi69@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 10 April 2025
Received in revised form 23 June 2025
Accepted 12 September 2025
Available online 23 March 2025

Keywords:
Verse 24 of Surah al-Anfal,
Haylulah,
Determinism and free will,
The Relationship between
human beings and God,
Divine justice,
Comparative exegesis

ABSTRACT

Objective: Verse 24 of Surah al-Anfal, commonly known as the verse of haylulah because of the key expression *anna Allaha yahulu bayna al mari wa qalbih* (God intervenes between a person and his heart), has long been a major subject of debate in Qur'anic exegesis, particularly regarding determinism and free will. The central question is how divine interposition between the human being and the heart can be reconciled with human freedom and moral responsibility. This study examines and critiques the assumptions of deterministic readings, which construe haylulah as the negation of human agency, and clarifies the term's meaning and its relation to divine justice and human free will.

Method: This research adopts a descriptive analytical method with a comparative approach. It critically analyzes the assumptions of deterministic interpretations, especially within Sunni theological and exegetical traditions, and compares them with Shii theological and hadith based foundations, with particular emphasis on the views of Allamah Tabatabai.

Results: A careful lexical analysis of key terms (*haylulah*, *mar*, *qalb*), attention to the verse's context, recourse to the Qur'an's definitive passages, and reliance on sound narrations from the Ahl al Bayt collectively undermine deterministic interpretations. By contrast, the agency affirming reading consistent with Shii premises understands divine haylulah not as removing human volition, but as expressing God's absolute ontological and epistemic proximity and sovereignty over the human being, His wise governance of the heart, and His role in guidance, granting success (*tawfiq*), and safeguarding human fitrah.

Conclusion: A correct interpretation of the verse of haylulah does not conflict with human free will. Rather, while affirming divine sovereignty and lordship, it secures human agency and moral accountability and offers a balanced account of the ontic (*takwini*) and normative (*tashrii*) relationship between human beings and God, consistent with divine justice.

Cite this article: Mollazadehyamchi, R., Shoaib, M. & Majidi, M. (2025). A Critical Examination of Deterministic Interpretations of Verse 24 of Surah Al-Anfal: Elucidating the Concept of Haylulah and Its Relation to Divine Justice and Free Will. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (7), 1-24. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2052917.1181>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2052917.1181>

Introduction

Verse 24 of Surah al Anfal, which begins by calling humanity to respond to the divine call and accept guidance, is a pivotal verse in elucidating the relationship between man and God and his position within the spiritual framework of the Qur'an. Through the key phrase, "...God intervenes between a person and his heart...", the verse emphasizes God's absolute proximity to the individual and His interposition between man and his heart, presenting a profound concept of divine ontological encompassment and human existential dependence on the Creator. However, throughout the history of Qur'anic exegesis, diverse and sometimes conflicting perspectives have emerged regarding the concept of haylulah (divine interposition). One of the most challenging discussions in this field concerns the deterministic interpretations of this verse. This viewpoint, prevalent among certain commentators, stresses God's absolute dominance over the human will, thereby diminishing the role of individual decision making and moral responsibility. Contrasting this perspective is an interpretation consistent with the fundamental principles of Islamic theology particularly the concepts of divine justice and human free will as manifested in the Shii school of thought. This interpretation explains the verse in harmony with other definitive (muhkam) Quranic passages, viewing divine haylulah not as the negation of agency, but as an expression of God's role in guidance, the protection of innate nature (fitrah) and conscience, and an emphasis on human responsibility toward the divine invitation.

The present article aims to critique deterministic interpretations of Verse 24 of Surah al Anfal through an analytical comparative method. It seeks to explore the precise meaning of haylulah and clarify its relationship with the fundamental principles of divine justice and free will. To this end, by drawing upon authoritative exegetical texts and theological analyses, this study attempts to provide an interpretation that accurately explains absolute divine sovereignty and ownership while simultaneously preserving the status of human choice and responsibility.

Method

This research adopts a descriptive analytical method with a comparative approach. It critically analyzes the assumptions of deterministic interpretations, especially within Sunni theological and exegetical traditions, and compares them with Shii theological and hadith based foundations, with particular emphasis on the views of Allamah Tabatabai.

Results

A careful lexical analysis of key terms (haylulah, mar, qalb), attention to the verse's context, recourse to the Qur'an's definitive passages, and reliance on sound narrations from the Ahl al Bayt collectively undermine deterministic interpretations. By contrast, the agency affirming reading consistent with Shii premises understands divine haylulah not as removing human volition, but as expressing God's absolute ontological and epistemic proximity and sovereignty over the human being, His wise governance of the heart, and His role in guidance, granting success (tawfiq), and safeguarding human fitrah.

Conclusions

Verse 24 of Surah al-Anfal, widely known as the verse of haylulah due to its pivotal statement, *anna Allaha yahulu bayna al-mar'i wa qalbih* (God intervenes between a person and his heart), has been among the most contested Qur'anic passages in theology and exegesis. On the basis of its surface wording, it has at times been invoked to support deterministic readings, thereby generating divergent positions on the foundational question of determinism and free will. The present study set out to critically examine such deterministic interpretations and to advance an account consistent with the principles of divine justice and human agency by analyzing the verse's lexical, exegetical, and narrational dimensions. The principal findings indicate that deterministic interpretations, those that construe haylulah primarily as God's preventing an unbeliever from faith or a believer from disbelief, and thus as the negation of human volition, stand in serious tension with the Qur'an's definitive teachings. This tension is evident both in verses that explicitly affirm human choice and responsibility in selecting one's path (e.g., al Kahf 18:29) and in the immediate context of the verse itself, which begins with a summons to voluntary response. Moreover, the theological implications of a deterministic reading are incompatible with the fundamental principle of divine justice. By contrast, a careful analysis of the verse's key concepts (haylulah, mar', qalb), together with a broad review of exegetical perspectives and reliable narrations, especially within Shi'i tradition and in the writings of exegetes such as Allamah Tabatabai, shows that divine haylulah can and should be understood in a manner compatible with human free will. More coherent and defensible interpretations read haylulah as expressing God's absolute ontological proximity and encompassing presence with respect to the human being, His true ownership and wise governance of the affairs of the heart, and His role in guidance, granting success (tawfiq), and safeguarding the human fitrah against deviation.

The significance of these findings lies in resolving the apparent conflict between this ambiguous verse and the Qur'anic and rational principle of free agency, while offering a balanced and comprehensive account of the God-human relationship. In this relationship, God's encompassing presence, ownership, knowledge, and absolute power do not negate human choice and moral obligation; rather, they provide the conditions for the realization of guidance and perfection through conscious and responsible decision-making. Ultimately, the verse of haylulah functions as a warning to the heedless, a glad tiding to believers, and a call to recognize this profound existential bond and to respond appropriately to the life-giving divine summons before the opportunity is lost.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

نقد تفاسیر جبری آیه ۲۴ سوره انفال: تبیین مفهوم حیولت و ارتباط آن با عدل و اختیار

رضا ملازاده یامچی^۱، میثم شعیب، مجید مجیدی^۳

۱. نویسنده مسئول، پسا دکتری، علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir
۲. فارغ التحصیل دکتری، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: m.shoab68@gmail.com
۳. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: m.majidi69@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: آیه ۲۴ سوره انفال، مشهور به آیه حیولت، به دلیل عبارت کلیدی «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ»، همواره از کانون‌های اصلی چالش و اختلاف نظر در تفاسیر قرآن کریم، به‌ویژه در مسئله بنیادین جبر و اختیار بوده است. مسئله اصلی این است که چگونه می‌توان میان حائل شدن خداوند بین انسان و قلب او، با اصل اختیار و مسئولیت انسان جمع کرد. این پژوهش در پی آن است که ضمن بررسی و نقد مبانی تفاسیر جبرگرایانه (که حیولت را به معنای سلب اختیار می‌دانند)، به تبیین معنای دقیق این واژه و ارتباط آن با عدل و اختیار بپردازد.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تطبیقی انجام شده است. در این راستا، مبانی تفاسیر جبرگرایانه (به‌ویژه در مکاتب کلامی اهل سنت) مورد واکاوی قرار گرفته و با تأکید بر مبانی کلامی و روایی مکتب شیعه (به‌ویژه دیدگاه علامه طباطبایی)، تحلیل‌های لازم صورت پذیرفته است.
کلیدواژه‌ها: آیه ۲۴ سوره انفال، حیولت، جبر و اختیار، ارتباط انسان و خدا، عدل الهی، تفسیر تطبیقی	یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تحلیل دقیق لغوی واژگان (حیولت، مرء، قلب)، توجه به سیاق آیه، ارجاع به محکومات قرآنی، و استناد به روایات معتبر اهل بیت (ع)، تفسیر جبرگرایانه را مردود می‌سازد. در مقابل، دیدگاه مبتنی بر اختیار که با مبانی شیعی سازگار است، حیولت الهی را نه به معنای سلب اراده، بلکه جلوه‌ای از قرب و احاطه مطلق وجودی و علمی خداوند بر انسان، مالکیت حقیقی و تدبیر حکیمانه امور قلب، و نقش او در هدایت، توفیق و صیانت از فطرت پاک انسانی می‌داند.
	نتیجه‌گیری: این پژوهش نتیجه می‌گیرد که تفسیر صحیح آیه حیولت، نه تنها با اختیار انسان در تعارض نیست، بلکه ضمن اثبات حاکمیت و ربوبیت الهی، جایگاه اختیار و مسئولیت انسان را تثبیت کرده و تصویری متعادل و جامع از رابطه تکوینی و تشریحی انسان و خداوند ارائه می‌دهد که با اصل عدل الهی کاملاً همسو است.

استناد: ملازاده یامچی، رضا؛ شعیب، میثم و مجیدی، مجید. (۱۴۰۴). نقد تفاسیر جبری آیه ۲۴ سوره انفال: تبیین مفهوم حیولت و ارتباط آن با عدل و اختیار. پژوهش

های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، (۷)، ۴، ۲۴-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2052917.1181>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2052917.1181>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

آیه ۲۴ سوره انفال، که با مضمون دعوت انسان به پاسخ‌گویی به ندای الهی و پذیرش هدایت آغاز می‌شود، یکی از آیات برجسته در تبیین رابطه انسان با خداوند و جایگاه او در نظام معنوی قرآن به شمار می‌رود. این آیه با عبارت کلیدی «... أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ...» بر نزدیکی مطلق خداوند به انسان و حائل شدن او میان انسان و قلبش تأکید کرده و مفهومی ژرف از احاطه وجودی خداوند و وابستگی انسان به خالق خود را ارائه می‌دهد. با این حال، در طول تاریخ تفسیر قرآن، به‌ویژه پیرامون مفهوم «حیلوت» (حائل شدن خداوند)، دیدگاه‌های متفاوت و گاه متعارضی شکل گرفته است.

یکی از چالش‌برانگیزترین مباحث در این زمینه، برداشت‌های جبرگرایانه‌ای است که از این آیه ارائه شده است. این دیدگاه، که عمدتاً در میان برخی مفسران رایج است، با تأکید بر تسلط مطلق خداوند بر اراده انسان، نقش او در تصمیم‌گیری و مسئولیت اخلاقی را کم‌رنگ جلوه می‌دهد. در مقابل این برداشت، تفسیری قرار دارد که با اصول بنیادین کلام اسلامی، به‌ویژه دیدگاه مبتنی بر عدل الهی و اختیار انسان (که در مکتب شیعه تبلور یافته)، سازگار است. این تفسیر، آیه را در هماهنگی با سایر آیات محکم قرآن تبیین کرده و حیلوت الهی را نه به معنای سلب اختیار، بلکه به‌عنوان بیانی از نقش خداوند در هدایت، حفاظت از فطرت و وجدان، و تأکید بر مسئولیت انسان در قبال دعوت الهی می‌داند.

مقاله حاضر با هدف نقد و بررسی تفاسیر جبرگرایانه از آیه ۲۴ سوره انفال، بر آن است تا با روشی تحلیلی-تطبیقی، مفهوم دقیق «حیلوت» را واکاوی کرده و ارتباط آن را با اصول بنیادین عدل الهی و اختیار انسان روشن سازد. در این راستا، تلاش خواهد شد تا با تکیه بر متون تفسیری معتبر و تحلیل‌های کلامی، تفسیری از آیه ارائه شود که هم احاطه و مالکیت مطلق الهی را به درستی تبیین کند و هم جایگاه اختیار و مسئولیت انسان را محفوظ بدارد.

طرح مسئله

فهم دقیق آیات قرآن کریم، به‌ویژه آیاتی که مضامین کلامی و اعتقادی عمیقی دارند و به رابطه انسان و خدا می‌پردازند، همواره از دغدغه‌های اصلی مفسران و متکلمان بوده است. یکی از این آیات چالش‌برانگیز، آیه ۲۴ سوره انفال است که با عبارت کلیدی «...وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ...» (...و بدانید که خداوند میان شخص و قلبش حائل می‌شود...)، پرسش‌های بنیادینی را در باب ماهیت این «حیلوت» الهی و نسبت آن با اراده و اختیار انسان برانگیخته است.

تفسیر عبارت «حیلوت خداوند میان انسان و قلبش» به یکی از نقاط کانونی اختلاف در تاریخ تفسیر و کلام اسلامی تبدیل شده است. برخی تفاسیر، با استناد به ظاهر این عبارت، آن را شاهدی بر جبرگرایی و تسلط مطلق خداوند بر تصمیمات و گرایش‌های قلبی انسان دانسته‌اند. این دیدگاه، که خداوند را مانع ایمان آوردن کافر یا مانع کفر ورزیدن مؤمن می‌داند، پیامدهای جدی برای مفاهیمی چون مسئولیت‌پذیری انسان در برابر اعمالش و اصل بنیادین عدل الهی در پی دارد. این برداشت جبرگرایانه، که در برخی مکاتب تفسیری و کلامی (عمدتاً منتسب به اهل سنت) برجسته است، با چالش‌هایی از منظر دیگر آیات قرآن که صراحتاً بر اختیار و انتخاب انسان در مسیر ایمان و کفر تأکید می‌کنند (مانند آیه «فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ»؛ کهف: ۲۹)، روبروست.

در مقابل، دیدگاه‌های دیگری وجود دارند که تلاش می‌کنند این آیه را در چارچوبی سازگار با اصول بنیادین عدل الهی و اختیار انسان تفسیر کنند. این تفاسیر، «حیلوت» را نه به معنای سلب اراده، بلکه ناظر بر معانی عمیق‌تری همچون احاطه علمی، وجودی و قیومی خداوند بر انسان، مالکیت حقیقی او بر قلب و قوای نفسانی، نقش هدایت‌گرانه و صیانت‌بخش او از فطرت پاک انسانی در برابر تمایلات نفسانی، یا تبیین سازوکارهای پیچیده تعامل اراده الهی و انسانی در بستر توفیق و خذلان می‌دانند.

این تعارض تفسیری صرفاً یک بحث نظری کلامی نیست، بلکه مستقیماً بر فهم انسان از چگونگی ارتباط خود با خداوند، درک نقش هدایت الهی در زندگی، و تبیین مبانی مسئولیت اخلاقی و تکلیف‌پذیری او تأثیر می‌گذارد. از این رو، بازخوانی و تحلیل انتقادی تفاسیر مختلف پیرامون این آیه برای دستیابی به درکی منسجم و سازگار با اصول کلی قرآن و مبانی عقلی، ضرورت پژوهشی جدی می‌یابد.

بنابراین، مسئله اصلی این پژوهش، واکاوی انتقادی تفاسیر جبرگرایانه از آیه ۲۴ سوره انفال و ارائه تبیینی دقیق از مفهوم «حیلوت الهی» در چارچوب عدل و اختیار است. این پژوهش در پی پاسخ به پرسش‌های اساسی زیر است:

۱. معنای دقیق لغوی و اصطلاحی «حیلوت» در آیه ۲۴ سوره انفال، با توجه به کاربردهای قرآنی و سیاق آیه چیست؟
۲. مبانی و استدلال‌های تفاسیر جبرگرایانه از این آیه کدامند و چه نقدهای اساسی بر آن‌ها وارد است؟
۳. چگونه می‌توان تفسیری از «حیلوت الهی» ارائه داد که هم بر احاطه، مالکیت و قدرت مطلق خداوند تأکید کند و هم با اصول عدل الهی و اختیار و مسئولیت انسان سازگار باشد؟

برای پاسخ به این پرسش‌ها، در این مقاله با روشی توصیلی-تحلیلی و با رویکرد تطبیقی، به بررسی و نقد دیدگاه‌های کلیدی مفسران با رویکردهای کلامی مختلف از مکاتب مختلف و تحلیل روایات مرتبط پرداخته خواهد شد.

مفهوم شناسی

برای فهم دقیق آیه ۲۴ سوره انفال «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَعَلَّمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» و بررسی تفاسیر مختلف پیرامون آن، لازم است معنای واژگان محوری «یحول»، «المرء» و «قلبه» به دقت واکاوی شود.

تحلیل لغوی و مفهومی «حیلوت»

فعل «يَحُولُ» در آیه از ریشه «ح-و-ل» است. علمای لغت برای این ریشه معانی اصلی متعددی ذکر کرده‌اند که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

تغییر و تحول: انتقال از حالتی به حالت دیگر (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۲۹۸). مصدر «حال» و کلماتی چون «احوال» و «تحول» از این معنا هستند.

مانع شدن و جدایی افکندن: قرار گرفتن چیزی بین دو چیز دیگر به گونه‌ای که مانع ارتباط یا اتصال آن‌ها شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۶۶). مصدر «حیلولة» عمدتاً به این معنا اشاره دارد.

قدرت، چاره و تدبیر: مصدر «حَوْل» (مانند لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ) و «حيلة» به این معنا نزدیک هستند (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۲۱).

راغب اصفهانی با دقت بیشتری بیان می‌کند که فعل «حَالٌ يَحُولُ حَوْلًا وَ حِيلُولَةً بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ» به معنای قرار گرفتن و واسطه شدن میان دو چیز و ایجاد مانع و جدایی است (راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۲۶۶). این «حائل شدن» می‌تواند صرفاً یک مانع فیزیکی باشد یا متضمن نوعی اثرگذاری، تغییر، یا ممانعت فعال باشد. در قرآن کریم، کاربرد این فعل در معنای دوم (ایجاد مانع و جدایی با نوعی اثر) دیده می‌شود، مانند: «وَوَدَّ نَادِي نُوْحٍ ابْنَهُ... قَالَ سَأْوِي إِلَىٰ جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ ۚ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ ۗ وَ حَالٌ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ» (هود: ۴۲-۴۳)؛ در اینجا موج، حائل فعال و اثرگذار است که منجر به جدایی و غرق شدن پسر نوح می‌شود.

بنابراین، از منظر لغوی و با توجه به کاربرد قرآنی، فعل «یحول» در آیه ۲۴ سوره انفال به معنای حائل شدن و ایجاد نوعی مانعیت یا جدایی میان «مرء» (انسان) و «قلب» او توسط خداوند است. اما اینکه ماهیت این حائل شدن چیست؟ آیا صرفاً یک مانعیت برای جلوگیری از کفر یا ایمان است (چنانکه برخی تفاسیر جبری می‌گویند)؟ یا نوعی تصرف و تغییر در قلب است؟ یا به معنای احاطه و نزدیکی بی‌نهایت است که خداوند حتی از خود فرد به قلبش نزدیک‌تر است؟ یا نوعی تدبیر و مدیریت الهی برای هدایت یا حفاظت است؟ اینها پرسش‌هایی هستند که پاسخ به آن‌ها، محور اصلی اختلاف تفاسیر را تشکیل می‌دهد و در بخش‌های بعدی مقاله با بررسی دیدگاه‌های مفسران و روایات، به تفصیل به آن‌ها پرداخته خواهد شد. هدف این بخش صرفاً ارائه بنیادهای لغوی و معنایی لازم برای ورود به آن بحث‌های تفسیری است.

تحلیل معنای واژه «مرء»

واژه «مرء» (که در حالت نکره «امرؤ» و مؤنث آن «إمرأة» است) در زبان عربی اصولاً به معنای «انسان»، «شخص» یا «فرد» به کار می‌رود (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۲۵۵). کاربرد غالب آن در قرآن کریم نیز اشاره به فرد انسانی به‌طور عام، و فارغ از جنسیت است، اگرچه در مواردی می‌تواند به معنای «مرد» نیز باشد.

در آیه مورد بحث (انفال: ۲۴)، «المرء» به همین معنای عام «انسان» یا «شخص» به کار رفته است. نکته بسیار مهم در کاربرد قرآنی این واژه، تأکید آن بر فردیت، شخصیت مستقل، و مسئولیت‌پذیری انسان است؛ انسانی که مخاطب تکالیف الهی قرار می‌گیرد، دارای اراده و کسب است و ساحت درونی پیچیده‌ای به نام «قلب» دارد. بررسی موارد کاربرد «مرء» و مشتقاتش در قرآن، این جنبه‌ها را به خوبی نشان می‌دهد:

تأکید بر فردیت و مسئولیت شخصی در برابر اعمال: قرآن کریم مکرراً بر این اصل تأکید دارد که هر انسانی در گرو اعمال خویش است و کسی بار گناه دیگری را به دوش نمی‌کشد. واژه «مرء» (یا امرؤ) در آیاتی که به این مسئولیت فردی اشاره دارند، به کار رفته است:

«لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ...» (نور: ۱۱): «برای هر فردی از آنان [که در تهمت شرکت داشتند] سهمی از گناه است...» (تأکید بر اکتساب گناه توسط هر فرد).

«يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ» (عبس: ۳۷-۳۴): «روزی که انسان از برادرش می‌گریزد و از مادر و پدرش و از همسر و پسرانش در آن روز هر فردی از آنان کاری دارد که او را به خود مشغول می‌دارد.» (تأکید بر فردیت محض در قیامت و گرفتاری شخصی).

«وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ۚ وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ ۚ * ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الْأَوْفَىٰ ۚ» (نجم: ۴۱-۳۹). هرچند واژه «مرء» را ندارد، اما با تأکید بر «انسان» و «سعی» او، مفهوم مسئولیت فردی را که با «مرء» پیوند دارد، تقویت می‌کند. «وَكُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِيْنٌ» (طور: ۲۱): «و هر شخصی در گرو دستاورد [اختیاری] خویش است.» (پیوند مستقیم فردیت «امرء» با «کسب» و «گروگان بودن» یا مسئولیت).

اشاره به انسان به عنوان موجودی دارای اراده، نیت و حالات درونی: اگرچه «مرء» مستقیماً به اراده یا نیت اشاره نمی‌کند، اما معرفی او به عنوان فاعل «کسب» و «سعی» (که مبتنی بر اراده‌اند) و مرتبط دانستن او با «قلب» (که مرکز نیت و حالات درونی است، چنانکه در بخش بعد خواهد آمد)، نشان می‌دهد «مرء» در کاربرد قرآنی، فردی صاحب اراده و دارای ساحت باطنی است. اشاره به انسان در نسبت با ایمان و کفر یا هدایت و ضلالت: کاربرد «مرء» در آیاتی چون طور: ۲۱ یا عبس: ۳۷ نشان می‌دهد که این «فرد» در نسبت با نظام پاداش و جزای الهی تعریف می‌شود که خود مبتنی بر ایمان و عمل است.

بنابراین، واژه «المرء» در آیه ۲۴ سوره انفال، به فرد انسانی اشاره دارد که دارای شخصیت مستقل، عاملیت (کسب و سعی)، مسئولیت فردی در برابر اعمال، و ساحت درونی پیچیده‌ای به نام «قلب» است. این ویژگی‌ها، زمینه را برای طرح بحث نسبت میان «حیلوت الهی» و «اختیار» این فرد مسئول فراهم می‌سازد. اگر «مرء» موجودی مجبور و فاقد اراده بود، حائل شدن میان او و قلبش معنای دیگری می‌یافت. درک این واژه به عنوان نماینده فرد دارای ظرفیت انتخاب و مسئولیت، به فهم عمیق‌تر آیه و نقد تفاسیر جبرگرایانه کمک شایانی می‌کند.

مفهوم‌شناسی «قلب» از دیدگاه لغوی و قرآنی

سومین واژه کلیدی در آیه، «قلب» است. این واژه در زبان عربی، چنانکه لغویون اشاره کرده‌اند، بر دو اصل معنایی اصلی دلالت دارد:

۱. تغییر و تحول (تَقَلُّبٌ): به دلیل دگرگونی و زیر و رو شدن سریع حالات درونی انسان (مانند عواطف، افکار و نیات)، این کانون درونی «قلب» نامیده شده است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۱۷۱؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۶۸۱).

۲. خلوص و مرکزیت: قلب به خالص‌ترین و اصلی‌ترین بخش یک چیز نیز گفته می‌شود (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۱۷). از این رو، قلب انسان، مرکز و حقیقت وجود او تلقی می‌شود.

در کاربرد قرآنی، «قلب» فراتر از عضو صنوبری شکل، به عنوان مرکز آگاهی، شناخت، عواطف، و تصمیم‌گیری‌های بنیادین انسان معرفی می‌شود. قرآن کریم اوصاف و کارکردهای متعددی را به قلب نسبت می‌دهد که نشان‌دهنده جایگاه محوری آن در شخصیت و سرنوشت انسان است. این اوصاف گستره‌ای از حالات مثبت و منفی را در بر می‌گیرند:

کارکردهای شناختی و معرفتی: قلب مرکز تعقل و فهم (اعراف: ۱۷۹؛ حج: ۴۶)، تدبر (محمد: ۲۴)، و دریافت وحی (بقره: ۹۷؛ شعراء: ۱۹۴-۱۹۳) است. همچنین می‌تواند دچار غفلت (کهف: ۲۸)، عدم فهم (انعام: ۲۵؛ توبه: ۸۷)، شک (توبه: ۴۵، ۱۱۰)، انحراف (آل عمران: ۸-۷؛ توبه: ۱۱۷)، قساوت (بقره: ۷۴؛ مائده: ۱۳)، بیماری (بقره: ۱۰؛ مائده: ۵۲)، یا دارای سلامت (شعراء: ۸۹؛ صافات: ۸۴) و اطمینان (رعد: ۲۸؛ آل عمران: ۱۲۶) باشد.

کارکردهای عاطفی و گرایشی: قلب محل ایمان (حجرات: ۷، ۱۴؛ مجادله: ۲۲)، تقوا (حج: ۳۲)، خشوع (حدید: ۱۶)، الفت (انفال: ۶۳)، محبت (آل عمران: ۱۰۳)، رحمت (حدید: ۲۷)، خوف و خشیت (انفال: ۲؛ حج: ۳۵؛ مؤمنون: ۶۰)، رعب (آل عمران: ۱۵۱؛ انفال: ۱۲)، آرامش و سکینه (توبه: ۲۶؛ فتح: ۴)، و نیز محل کینه (حشر: ۱۰)، خشم (توبه: ۱۵)، و زنگار گناه (مطففین: ۱۴) است. علامه طباطبایی نیز قلب را لطیفه‌ای انسانی می‌داند که مرکز ادراکات و شعور باطنی است و سایر قوا و اعضای بدن تحت تدبیر آن عمل می‌کنند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۴۶ و ج ۲، ص ۲۴۱).

این جایگاه محوری قلب به عنوان کانون شناخت، گرایش و اراده، اهمیت آن را در بحث جبر و اختیار نمایان می‌سازد. اینکه خداوند میان «مرء» (انسان فرد و مسئول) و «قلب» او (مرکز اراده و تصمیم‌گیری‌اش) حائل می‌شود، پرسش اصلی را پیرامون چگونگی این حیولت و نسبت آن با اختیار انسان مطرح می‌کند. آیا این حیولت به معنای سلب توانایی قلب برای انتخاب و تصمیم‌گیری است یا معنای دیگری دارد؟ پاسخ به این پرسش، نیازمند بررسی دقیق تفاسیری است که از این آیه ارائه شده است.

جمع‌بندی مفاهیم واژه‌شناسی و ارتباط آن‌ها با مسئله جبر و اختیار

تحلیل لغوی و قرآنی سه واژه کلیدی «یحول»، «المرء» و «قلبه» در آیه ۲۴ سوره انفال، چارچوب مفهومی لازم برای ورود به بحث اصلی مقاله را فراهم می‌آورد. این مفاهیم در کنار یکدیگر، تصویری از رابطه پیچیده میان خداوند و انسان دارای قلب ارائه می‌دهند:

«یحول» (حیولت): چنانکه گذشت، این فعل بر نوعی حائل شدن، واسطه شدن یا ایجاد مانعیت دلالت دارد که می‌تواند فعال و اثرگذار باشد. ماهیت این حائل شدن الهی کانون اصلی بحث است.

«المرء»: این واژه بر فردیت انسان، شخصیت مستقل او و مسئولیتش در برابر اعمال تأکید دارد. انسانی که دارای «کسب» و «سعی» است و به واسطه آن پاداش یا کیفر می‌بیند.

«القلب»: این واژه به مرکز آگاهی، شناخت، عواطف، نیت‌ها و مهم‌تر از همه، اراده و تصمیم‌گیری‌های بنیادین انسان اشاره دارد. قلب، جایگاه اصلی ایمان یا کفر، و هدایت یا ضلالت است.

حال، ترکیب این سه مفهوم در عبارت «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» پرسش اصلی را پیش می‌کشد: چگونه خداوندی که انسان («مرء») را به عنوان موجودی فرد، مسئول و دارای توانایی انتخاب آفریده، میان او و مرکز تصمیم‌گیری و اراده‌اش («قلب») حائل می‌شود؟

اینجاست که تفاسیر مختلف، به‌ویژه با توجه به مبانی کلامی هر مکتب (مانند اشاعره، معتزله، امامیه)، پاسخ‌های متفاوتی ارائه داده‌اند. تفاسیری که رنگ و بوی جبرگرایی دارند، این حیولت را به معنای تسلط قاهره الهی بر قلب و سلب توانایی انتخاب از آن تفسیر می‌کنند. در مقابل، تفاسیری که بر عدل الهی و اختیار انسان تأکید دارند، این حیولت را به معنای دیگری چون احاطه علمی و قیومی خداوند، هدایت تکوینی، صیانت از فطرت، یا تدبیر امور در چارچوب سنت‌های الهی (مانند توفیق و خذلان) حمل می‌کنند.

فهم دقیق این تفاسیر و نقد و ارزیابی آن‌ها بر اساس سازگاری درونی، هماهنگی با سایر آیات قرآن (محکومات)، و مبانی عقلی، هدف بخش‌های بعدی این مقاله است. مفهوم‌شناسی حاضر صرفاً ابزارهای مفهومی لازم برای این تحلیل را فراهم ساخت.

واکاوی دیدگاه‌های تفسیری درباره «حیلوت»

آیه ۲۴ سوره انفال، با عبارت کانونی «...وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ...» (و بدانید که خداوند میان شخص و قلبش حائل می‌شود)، به دلیل ابهام ظاهری و دلالت‌های عمیق کلامی، یکی از پر مناقشه‌ترین آیات در تاریخ تفسیر قرآن بوده است. مفسران از مکاتب مختلف کلامی (مانند اشعری، معتزلی، امامیه)، فلسفی و عرفانی، با توجه به مبانی فکری خود، تلاش کرده‌اند تا ماهیت این «حیلوت» الهی را تبیین کنند. این تلاش‌ها منجر به ارائه طیف وسیعی از دیدگاه‌ها شده است که از تفسیرهای مبتنی بر جبرگرایی تا تفاسیر تأکیدکننده بر اختیار، هدایت، معرفت و قرب الهی را در بر می‌گیرد. در ادامه، مهم‌ترین این دیدگاه‌ها به صورت دسته‌بندی شده، بررسی و تحلیل انتقادی می‌شوند.

دیدگاه جبرگرایانه: حیلوت به مثابه مانع الهی در برابر ایمان یا کفر

یکی از رایج‌ترین و قدیمی‌ترین تفاسیر، به‌ویژه در میان مفسران متأثر از کلام اشعری، آن است که «حیلوت» را به معنای مانع شدن خداوند میان انسان و تصمیم نهایی او برای ایمان آوردن یا کفر ورزیدن تفسیر می‌کند. بر اساس این دیدگاه، اراده مطلق الهی بر اراده انسان غلبه دارد و خداوند فعالانه مانع از ایمان آوردن کسی می‌شود که در علم ازلی الهی، مقدر است کافر بماند، و مانع از کفر ورزیدن کسی می‌شود که مقدر است مؤمن بماند.

محمد بن جریر طبری در تفسیر جامع البیان، ضمن نقل اقوال مختلف، دیدگاهی را برجسته می‌کند که بر اساس آن، خداوند میان کافر و ایمان آوردن، و میان مؤمن و کفر ورزیدن حائل می‌شود تا تقدیر الهی محقق گردد. او تصریح می‌کند: «[معنای آیه این است که] بدانید خداوند مالک قلب بندگان است و آن را هرگونه بخواهد می‌گرداند؛ پس از او بخواهید که میان شما و کفر به او حائل نشود... خداوند میان کافر و ایمان، و میان مؤمن و کفر حائل می‌شود» (طبری، ۱۴۲۰ق، ج ۱۱، ص ۱۵۷-۱۵۸).

فخرالدین رازی نیز در التفسیر الکبیر، این دیدگاه جبرگرایانه را به عنوان یکی از وجوه اصلی مطرح کرده و با استناد به قدرت مطلق الهی، آن را تقویت می‌کند. به نظر او، این آیه دلالت دارد که ایمان و کفر مستقیماً به خلق و ایجاد الهی بازمی‌گردد و فعل بنده تأثیر مستقلی ندارد (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۵، ص ۴۷۲).

این دیدگاه در تفاسیر دیگری چون بیان السعاده فی مقامات العبادة (گنابادی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۲۳۳) و تفسیر الجلالین (سیوطی و محلی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۸۲) نیز کم و بیش منعکس شده است.

اما این تفسیر جبرگرایانه با چالش‌های جدی روبروست:

نخست آنکه این دیدگاه با آیات فراوانی در قرآن که صراحتاً بر اختیار انسان در انتخاب راه ایمان یا کفر و مسئولیت او در برابر این انتخاب تأکید می‌کنند (مانند کهف: ۲۹؛ شمس: ۷-۱۰؛ دهر: ۳)، در تضاد آشکار است. تفسیر جبرگرایانه از آیه حیلوت، این دسته از آیات بنیادین را نادیده می‌گیرد یا به تأویلاتی دور از ظاهر می‌کشد.

اشکال دیگر به این دیدگاه آن است که نسبت دادن جبر به خداوند با اصل عدل الهی ناسازگار است؛ زیرا اگر خداوند خود مانع ایمان کافر یا کفر مؤمن شود، مفاهیم تکلیف، آزمایش، هدایت تشریحی، و نظام پاداش و جزا معنای عادلانه‌ای نخواهد داشت.

اشکال دیگر به این دیدگاه آن است که خود آیه ۲۴ سوره انفال با دعوت مؤمنان به استجاب خدا و رسول برای رسیدن به «حیات» آغاز می‌شود («...اَسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ...»). این دعوت، پیش‌فرض وجود توانایی و اختیار برای پاسخ مثبت یا منفی در مخاطب («المرء») است. اگر قرار بود خداوند مانع پاسخ یا تغییر قلب شود، این دعوت اولیه لغو و بیهوده به نظر می‌رسید.

بنابراین، به نظر می‌رسد تفسیر جبرگرایانه، برداشتی تقلیل‌گرایانه از عبارت «یحول بین المرء و قلبه» است که با تصویر کلی قرآن از انسان مختار و مسئول، و خداوند عادل و حکیم، سازگاری ندارد و احتمالاً ناشی از تمرکز بر این آیه به صورت مجزا و بدون ارجاع به محکمت قرآنی بوده است.

دیدگاه حمایت و توفیق الهی برای مؤمنان (صیانت از ایمان)

تفسیری دیگر، که اغلب از سوی مفسران با گرایش‌های معتدل‌تر یا متمایل به اختیار نقل شده، «حیولت» را مختص مؤمنان دانسته و آن را به معنای حفاظت و حمایت خاص الهی از مؤمن در برابر گناه و لغزش‌های منجر به کفر تفسیر می‌کند. طبق این دیدگاه، خداوند پس از آنکه مؤمن با اختیار خود راه ایمان را برگزید، با لطف و توفیق خود میان او و آنچه ایمانش را تهدید می‌کند حائل می‌شود و او را در مسیر ایمان ثابت قدم نگاه می‌دارد.

این قول از برخی صحابه و تابعین مانند ابن عباس و سعید بن جبیر نقل شده و مفسرانی چون ضحاک و فراء نیز آن را پذیرفته‌اند (نک: ابن جوزی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۲۰۰).

علامه طباطبایی ضمن نقل این دیدگاه، آن را با مفهوم «توفیق الهی» پیوند می‌زند و تصریح می‌کند که این نوع حمایت، نتیجه انتخاب اختیاری اولیه بنده است و با جبر تفاوت دارد. این حیولت، نوعی یاری خداوند به بنده‌ای است که در مسیر حق گام برداشته و مجاهدت می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۴۷).

اما این تفسیر، اگرچه با آیات مربوط به توفیق و حمایت الهی از مؤمنان (مانند مریم: ۷۶؛ محمد: ۱۷) سازگار است و از اشکالات دیدگاه جبرگرایانه دور است، اما ممکن است تمام ابعاد آیه را پوشش ندهد. دیگر آنکه واژه «المرء» در آیه ظاهراً عام است و شامل هر انسانی می‌شود. تخصیص معنای حیولت فقط به مؤمنان، نیاز به قرینه قوی‌تری دارد. اشکال دیگری که میتوان مطرح کرد این است که آیه می‌تواند جنبه هشدار برای همگان (اعم از مؤمن و کافر) داشته باشد که مراقب باشند خداوند به دلیل اعمال و رویگردانی‌شان، میان آن‌ها و قلبشان (به معنایی دیگر مانند توفیق درک یا پذیرش حق) حائل نشود. با این وجود، این دیدگاه گامی مثبت در جهت فاصله گرفتن از جبرگرایی و توجه به نقش حمایتی خداوند در چارچوب اختیار و به عنوان پاداش انتخاب صحیح است.

دیدگاه حیولت به معنای ایجاد مانع در ادراک و فهم

مجاهد بن جبر، از مفسران بنام تابعی، دیدگاه خاصی را مطرح کرده است که بر اساس آن، خداوند میان انسان و عقل و فهم او حائل می‌شود تا نتواند حق را درک کند یا ایمان بیابد (نقل از: ابن جوزی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۲۰۰).

اما این دیدگاه نیز با اشکالاتی مواجه هست آنکه این دیدگاه در نگاه اول، رنگ و بوی جبرگرایی دارد و ممکن است به معنای سلب توانایی ذاتی انسان برای فهم و تعقل تفسیر شود که با آیات تأکید کننده بر تعقل در تعارض است. مگر آنکه بتوان این تفسیر را در چارچوب سنت «اضلال» الهی (به معنای رها کردن به حال خود و عدم توفیق ویژه) فهمید؛ به این معنا که خداوند کسانی را که عامدانه و با اختیار خود از حق رویگردان می‌شوند و در گمراهی لجاجت می‌ورزند (مانند «فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ»؛ صف: ۵)، از درک عمیق‌تر حقایق و توفیق پذیرش هدایت محروم می‌کند. در این صورت، حیولت (به معنای عدم توفیق فهم) نتیجه انتخاب اولیه خود فرد است، نه یک اقدام ابتدایی جبری از سوی خداوند. اگر تفسیر مجاهد این‌گونه و در مورد افراد لجوج فهمیده شود، با اختیار انسان قابل جمع‌تر خواهد بود.

دیدگاه حیولت به مثابه قرب و احاطه مطلق علمی و وجودی الهی

برخی مفسران، با تمرکز بر صفات متعالی خداوند مانند علم مطلق، قدرت فراگیر و قرب وجودی، «حیولت» را نه به معنای ایجاد مانع فیزیکی یا مانعیت در اراده، بلکه کنایه از شدت نزدیکی و احاطه کامل خداوند بر انسان و ساحت درونی او تفسیر کرده‌اند.

خداوند چنان به انسان نزدیک است که حتی میان خودِ انسان («المرء») و قلبش (که مرکز ادراک و اراده و درونی ترین بخش وجود اوست) قرار دارد. این قرب شدیدتر از نزدیکی انسان به خودش است.

ابن عاشور در تفسیر التحریر و التنویر، این معنا را به عنوان وجهی قوی مطرح کرده و آن را با آیاتی چون «و نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق: ۱۶) مرتبط می‌سازد. این قرب و حیولت به معنای احاطه کامل علمی خداوند بر نیت و افکار قلبی، و احاطه قدرتی و وجودی او بر انسان است (ابن عاشور، بی تا، ج ۹، ص ۳۱۱). آلوسی در روح المعانی نیز به این وجه اشاره کرده و آن را نشانه علم کامل خداوند به باطن و مالکیت مطلق او بر قلب انسان می‌داند (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۱۷۸).

باید اذعان کرد این تفسیر با توصیفات قرآن از علم، قدرت و قرب الهی کاملاً سازگار است و از اشکالات تفاسیر جبرگرایانه میراست. دیگر آنکه این دیدگاه، پیام تربیتی مهمی دارد: آگاهی از این قرب و احاطه دائمی خداوند باید انسان را به مراقبت شدیدتر از قلب و نیت و اعمالش وادارد و مسئولیت او را در پیشگاه الهی سنگین تر کند در پاسخ به این سؤال که آیا این تفسیر، معنای لغوی «حائل شدن» (که نوعی جدایی را می‌رساند) را پوشش می‌دهد، می‌توان گفت این حیولت، مانعیت خداوند از این است که انسان بتواند مستقلاً و بدون اذن تکوینی الهی، مالک و متصرف حقیقی قلب خود باشد. خداوند از خود فرد به او و قلبش اولی و نزدیکتر است.

دیدگاه حیولت به مثابه مالکیت و تدبیر الهی بر قلب

سید قطب در تفسیر فی ظلال القرآن، ضمن تأکید بر مالکیت و حاکمیت مطلق خداوند بر قلب انسان، تلاش می‌کند تفسیری ارائه دهد که با اختیار انسان نیز سازگار باشد. او معتقد است هرگونه تغییر و تحول در قلب انسان (تقلّب القلوب) تنها به اذن و مشیت الهی رخ می‌دهد، اما این به معنای نفی اراده انسان نیست. بلکه اراده و سنت الهی چارچوب و زمینه را برای کارکرد اراده انسانی فراهم می‌کند و تغییرات قلب در راستای سنت‌های الهی و در تعامل با انتخاب‌ها و عملکردهای انسان صورت می‌پذیرد. او «حیولت» را هشداری برای کسانی می‌داند که از استجاب دعوت خدا و رسول رویگردانند، مبنی بر اینکه مالکیت قلب‌ها به دست خداست و هر آن ممکن است طبق سنت خود، حال قلوب را دگرگون سازد (سید قطب، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۱۴۹۵).

تفسیر سید قطب تلاشی برای جمع میان حاکمیت مطلق و سنت‌های الهی از یک سو، و اختیار و مسئولیت انسان از سوی دیگر است. او جبر صریح را رد می‌کند و حیولت را در چارچوب سنت‌های الهی (مانند سنت هدایت و اضلال مبتنی بر شاکله و عمل فرد) و اذن او تفسیر می‌کند. این دیدگاه به تفاسیری که حیولت را به معنای «تدبیر امر قلب» توسط خداوند می‌دانند، نزدیک است. خداوند قلب را می‌گرداند (مقلّب القلوب)، اما این تغییر و تحویل بر اساس سنن معین و اغلب در پاسخ به عملکرد خود انسان است.

دیدگاه حیولت به مثابه فاصله انداختن میان انسان و تمایلات نفسانی (حفظ از گناه)

با توجه به اینکه آیه با دعوت به استجاب برای رسیدن به «حیات طیبه» آغاز می‌شود، برخی مفسران «حیولت» را در این سیاق معنا کرده‌اند. خداوند با دعوت انسان به سوی حیات معنوی، و با الطاف خود، میان او و خواسته‌های پست و تمایلات نفسانی که مانع رسیدن به آن حیات هستند، حائل می‌شود و او را از آلودگی حفظ می‌کند.

ابن قتیبیه دینوری اشاره دارد که ممکن است معنا این باشد که خداوند میان انسان و آنچه دلش می‌خواهد (از امور باطل) حائل می‌شود (ابن قتیبیه، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۱۵۴). ابن جوزی هم در زاد المسیر، این قول را از برخی نقل می‌کند که خداوند میان مؤمن و معصیت حائل می‌شود تا او مرتکب نشود (ابن جوزی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۲۰۰).

این تفسیر با بخش اول آیه (دعوت به حیات) و مفهوم هدایت و عصمت نسبی الهی برای مؤمنان ارتباط معنایی خوبی برقرار می‌کند. استجاب به خدا و رسول، مستلزم مقابله با هواهای نفسانی است و خداوند در این مسیر یاری‌گر مؤمنان است و میان آن‌ها و برخی شهوات یا گناهان مهلک حائل می‌شود. همچنین این دیدگاه با مفهوم «توفیق» (که در دیدگاه دوم بحث شد) و همچنین روایات مربوط به صیانت از فطرت (که در بخش تحلیل روایات خواهد آمد) قابل پیوند است.

دیدگاه حیولت به معنای مرگ

برخی مفسران، از جمله زمخشری در الکشاف، با توجه به اینکه مرگ نیز میان انسان («مرء») و قلبش (به معنای مرکز حیات و ادراکش) جدایی می‌اندازد، یکی از وجوه محتمل برای «حیولت» را فرا رسیدن مرگ دانسته‌اند. طبق این نظر، آیه هشدار می‌دهد که انسان که پیش از آنکه مرگ میان او و توانایی عمل و توبه‌اش حائل شود، دعوت خدا و رسول را اجابت کند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۱۰).

این تفسیر از نظر معنایی، به یک واقعیت عینی (جدایی افکنی مرگ) اشاره دارد و می‌تواند پیام هشدار آیه را تقویت کند. اما تطبیق آن به عنوان معنای اصلی یا تنها معنای فعل «یحول الله» در آیه محل تأمل است چرا که فاعل حیولت در اینجا مرگ است یا خداوند به واسطه مرگ؟ ظاهر آیه، فاعلیت را به «الله» نسبت می‌دهد. زمخشری هم نیز این وجه را به عنوان یکی از احتمالات ذکر می‌کند و آن را نافی معانی دیگر نمی‌داند.

دیدگاه حیولت به معنای تدبیر امور قلب و ایجاد تغییرات مثبت

شیخ طبرسی در مجمع البیان، ضمن اشاره به معنای لغوی قلب (تقلب و تحول)، به دیدگاهی اشاره می‌کند که «حیولت» را به معنای تغییر و تحویل حالات قلب توسط خداوند می‌داند، به ویژه تغییرات مثبت مانند ایجاد آرامش و از بین بردن غم. او به آیاتی استناد می‌کند که خداوند سکینه و آرامش را بر قلب مؤمنان نازل می‌کند (مانند توبه: ۲۶؛ فتح: ۴). طبق این نظر، خداوند با الطاف خود، احوال قلب مؤمن را از اضطراب به اطمینان، و از غم به شادی تغییر می‌دهد و این خود نوعی حائل شدن میان انسان و حالات منفی قلبی اوست (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۴، ص ۸۲۰). این تفسیر بر جنبه ربوبی و تدبیری خداوند در امور قلوب و نقش او به عنوان «مقلب القلوب» تأکید دارد. این دیدگاه لزوماً نافی اختیار نیست، زیرا این تغییرات مثبت (مانند سکینه) معمولاً در پاسخ به ایمان و عمل صالح مؤمنان و به عنوان تفضل و یاری الهی است، نه یک اقدام جبری ابتدایی. همچنین این معنا می‌تواند به عنوان یکی از مصادیق و جلوه‌های «حیولت» الهی در نظر گرفته شود که با هدف حمایت و هدایت مؤمنان صورت می‌گیرد.

تحلیل روایات اسلامی در تفسیر آیه حیولت

آیه ۲۴ سوره انفال، «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ»، در متون روایی اسلامی مورد توجه قرار گرفته است و مفسران با استناد به احادیث مختلف، تفسیرهای گوناگونی از مفهوم «حیولت» ارائه کرده‌اند. این روایات عمدتاً به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند: روایات اهل تسنن و روایات شیعی. هر یک از این دسته‌ها نکات مهمی را در تفسیر آیه مطرح می‌کنند که در ادامه، این نکات با تحلیل و تطبیق با محتوای آیه مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

تحلیل روایات اهل تسنن در تبیین آیه حیولت

روایات اهل تسنن در تبیین ارتباط انسان با خداوند در قالب ایمان و کفر، به‌ویژه در بحث «حائل شدن خداوند»، جنبه‌ای از نظریات جبری را در تفاسیر خود برجسته کرده‌اند. این روایات به‌طور خاص به آن دسته از آیات قرآن اشاره دارند که خداوند را به‌عنوان مانعی میان ایمان و کفر معرفی می‌کنند. سیوطی در کتاب «الدر المنثور» (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۱۷۶) نقل می‌کند که خداوند میان مؤمن و کافر، و کافر و ایمان حائل می‌شود. این بیان، از منظر برخی مفسران اهل تسنن، به‌نوعی بر نظریات جبرگرایانه تأکید دارد، به‌ویژه آنجا که تأثیر اراده الهی را بر اختیار انسان‌ها برجسته می‌سازد.

با این حال، تفسیر جبری این روایت با دیدگاه‌های قرآنی و آیات دیگر در تعارض است. به‌عنوان نمونه، آیه ۲۹ سوره کهف «فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ» که بر آزادی و اختیار انسان در انتخاب ایمان یا کفر تأکید دارد، به‌وضوح نشان می‌دهد که انسان در انتخاب‌های دینی خود مختار است. این آیه نشان‌دهنده توازن میان اختیار انسان و هدایت الهی است و نمی‌توان آن را با دیدگاه‌های جبری که خداوند را به‌عنوان عامل اصلی در هدایت یا گمراهی معرفی می‌کنند، هم‌راستا دانست.

در تفسیر ارتباط انسان با خدا، مهم است که بین اراده الهی و اختیار انسانی تفکیک قائل شویم. خداوند از یک سو هدایتگر است و انسان ها را در مسیر درست راهنمایی می کند، اما از سوی دیگر، اختیار انتخاب به طور کامل در دست انسان قرار دارد. این توازن در تفاسیر قرآنی به ویژه در آیه ۲۹ سوره کهف مشهود است که آزادی انتخاب را به انسان اعطا کرده است. بنابراین، هر چند برخی روایات اهل تسنن به ویژه در تفسیر «حائل شدن خداوند» بر نظریات جبری تأکید دارند، اما این روایات نیازمند نقد و بازنگری هستند، چرا که با آموزه های قرآنی و آیات دیگری که به اختیار انسان تأکید دارند، هم خوانی ندارند. در نهایت، ارتباط انسان با خداوند در قرآن و متون تفسیری، رابطه ای است که هم زمان به اراده الهی و اختیار انسانی توجه دارد.

مفاهیم حائل شدن در روایات شیعی

روایات شیعی درباره آیه «حیلوت» به جنبه های دقیق تری از نقش خداوند در هدایت، حمایت، و صیانت انسان از گمراهی اشاره دارند. این روایات غالباً بر مفهوم اختیار تأکید کرده و تفسیر جبری را نفی می کنند. در تفاسیر شیعی، خداوند به عنوان هدایتگر و حامی معرفی می شود که مسیر درست را برای انسان ها روشن می کند، اما اختیار انتخاب را به انسان ها واگذار می کند. بر این اساس، نقش خداوند در هدایت، نه به طور مستقیم و اجباری، بلکه از طریق راهنمایی و فراهم کردن امکانات و ابزارهای هدایت است. در روایات شیعی، خداوند به عنوان رحمت و بخشنده ای که به انسان ها توانایی انتخاب می دهد، توصیف می شود. این روایات تأکید دارند که انسان ها باید در انتخاب های خود از عقل و اختیار خود بهره ببرند، در حالی که خداوند به عنوان راهنمایی همیشگی در کنار آن هاست. در مقابل، نظریات جبری که خداوند را به عنوان عامل مستقیم در هدایت یا گمراهی انسان ها معرفی می کنند، در روایات شیعی جایی ندارند. این روایات بر این نکته تأکید دارند که در نهایت، انسان است که باید از اختیار خود استفاده کرده و به طور آزادانه راه درست را انتخاب کند. بنابراین، روایات شیعی به طور کلی تفسیر جبری را نفی کرده و بر اهمیت اختیار انسان در انتخاب ایمان و کفر تأکید می کنند. این روایات نشان می دهند که خداوند با هدایت و حمایت خود، انسان ها را از گمراهی دور می کند، اما در عین حال، انتخاب نهایی بر عهده خود انسان است.

حائل شدن الهی در تقابل میان خواسته ها و اراده انسان

در تفسیر قمی آمده است که خداوند میان خواسته و اراده بنده حائل می شود (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۷۱). این بیان به طور خاص به جنبه ای از قدرت و اختیار الهی اشاره دارد که به طور هم زمان با اختیار انسان سازگاری دارد. در این دیدگاه، خداوند در مقام ربوبیت خود، تمایلات و خواسته های انسان را تحت تدبیر و هدایت قرار می دهد، اما انتخاب نهایی همچنان بر عهده خود انسان است. این رویکرد به ویژه در نقد تفاسیر جبری و اختیاری از آیه ۲۴ سوره انفال قابل تحلیل است. در آیه مذکور، ارتباط انسان با خدا به گونه ای ترسیم می شود که اراده الهی و اختیار انسانی در تعامل و هماهنگی قرار دارند. از یک سو، خداوند در راستای هدایت و حفظ انسان از انحرافات، زمینه هایی را فراهم می کند؛ و از سوی دیگر، انسان همچنان در انتخاب و تصمیم گیری خود مختار است. به این ترتیب، خداوند با ایجاد زمینه های مساعد، از انحراف فطری و وجدان انسان جلوگیری می کند و به او آزادی اراده می دهد تا در راستای هدایت الهی گام بردارد. در نقد تفاسیر جبری، باید گفت که اگر تمام امور به طور مطلق تحت اراده الهی قرار گیرد و انسان هیچ گونه اختیاری نداشته باشد، مفهوم مسئولیت انسانی و پاداش و جزا بی معنا خواهد شد. از سوی دیگر، در تفاسیر اختیاری، اگر انسان به طور کامل مختار باشد و اراده الهی هیچ نقشی در هدایت او نداشته باشد، آنگاه سخن از هدایت و رحمت الهی بی معنا خواهد شد. بنابراین، تبیین درست ارتباط میان اراده الهی و اختیار انسانی به ویژه در تفسیر آیه ۲۴ سوره انفال، تأکید بر هماهنگی میان این دو است؛ به گونه ای که اراده الهی به عنوان زمینه ساز هدایت و اختیار انسانی به عنوان عامل تصمیم گیری و انتخاب، هر دو در راستای یکدیگر عمل می کنند.

حفظ فطرت از انحراف با ندای الهی

در تفسیر آیه ۲۴ سوره انفال و در بررسی ارتباط انسان با خدا در متون تفسیری، یکی از مسائل مهمی که مطرح می‌شود، نقد تفاسیر جبری و اختیاری در تبیین رفتار انسان است. در این راستا، روایت امام صادق (ع) به‌ویژه در ارتباط با این آیه، می‌تواند کمک‌کننده باشد. ایشان می‌فرمایند: «خداوند از اینکه انسان باطل را حق پندارد، حائل می‌شود» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۳۷). این سخن امام به‌طور ضمنی نشان می‌دهد که خداوند در فرآیند هدایت انسان، نقش محافظتی و حمایتی دارد و از این‌رو اجازه نمی‌دهد انسان در پذیرش باطل دچار اشتباه شود. به عبارت دیگر، خداوند در جهت حفظ فطرت پاک انسان و هدایت او به سوی حقیقت تلاش می‌کند.

امام صادق (ع) در ادامه اضافه می‌کنند که: «خداوند بنده را از شقاوت به سعادت منتقل می‌کند، اما از سعادت به شقاوت انتقال نمی‌دهد» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ق، ص ۳۵۸). این بیان نشان‌دهنده آن است که در دیدگاه امام، انسان در معرض تغییرات و تحولات معنوی قرار دارد که می‌تواند او را از شقاوت به سعادت و بالعکس سوق دهد. اما در عین حال، این تحول به‌طور یک‌جانبه و بدون در نظر گرفتن اراده و اختیار انسان رخ نمی‌دهد. این نکته به‌ویژه در تفسیر آیه ۲۴ سوره انفال که به‌نوعی به اراده الهی در هدایت انسان‌ها اشاره دارد، حائز اهمیت است.

این روایت به‌وضوح تأکید دارد بر صیانت الهی از فطرت انسان، به‌گونه‌ای که خداوند اجازه نمی‌دهد فطرت پاک انسان در برابر باطل و اشتباه قرار گیرد. اما نکته‌ای که باید به آن توجه داشت، این است که این صیانت الهی نه به معنای نفی اختیار انسان، بلکه به‌عنوان نوعی هدایت و حمایت از جانب خداوند برای کمک به انسان در مسیر درست است. به عبارت دیگر، در حالی که خداوند هدایتگر است و از انحراف انسان جلوگیری می‌کند، اما انسان همچنان مسئول اعمال خود و انتخاب‌هایش است. این نکته می‌تواند به‌طور مؤثری در نقد تفاسیر جبری و اختیاری آیه ۲۴ سوره انفال و تبیین ارتباط انسان با خدا در متون تفسیری مورد بررسی قرار گیرد.

این نگاه، نه تنها نقش الهی در هدایت انسان را مورد تأکید قرار می‌دهد، بلکه مسئولیت فردی انسان را در انتخاب‌هایش حفظ می‌کند و به‌طور غیرمستقیم از سلب اختیار انسان جلوگیری می‌کند. این دیدگاه به‌ویژه در متون تفسیری اسلامی اهمیت زیادی دارد، زیرا به دنبال ایجاد تعادل میان اراده الهی و اختیار انسانی است.

صیانت از فطرت انسان در مقابل وسوسه‌های گناه

در تحلیل ارتباط انسان با خدا از منظر تفاسیر قرآنی، یکی از آیات کلیدی، آیه ۲۴ سوره انفال است که در آن به رابطه انسان با خداوند و انتخاب‌های اختیاری و جبری او پرداخته می‌شود. این آیه می‌تواند مبنای خوبی برای نقد تفاسیر جبری و اختیاری در فهم رابطه انسان با خدا باشد. در همین راستا، نقل روایتی از امام صادق (ع) می‌تواند به درک عمیق‌تری از نقش قلب در تصمیم‌گیری‌های انسان کمک کند. امام صادق (ع) فرموده‌اند: «گوش، چشم، دست، زبان و قلب انسان میل به گناه دارند، اما اگر انسان مرتکب گناه شود، قلب او این کار را نمی‌پذیرد و می‌داند که حق چیزی غیر از آن است» (برقی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۷۶). این روایت به‌وضوح بر نقش قلب به‌عنوان محور وجدان و آگاهی انسان تأکید می‌کند.

در این نگاه، قلب نه‌تنها به‌عنوان عضو فیزیکی، بلکه به‌عنوان مرکز فطرت و شناخت حقیقت معرفی می‌شود. حتی در شرایطی که انسان از مسیر درست منحرف می‌شود و به گناه آلوده می‌شود، قلب او همچنان حقیقت را می‌شناسد و وجدان انسان از انحراف کامل محافظت می‌شود. این نکته به‌ویژه در تفاسیر مختلف آیه ۲۴ سوره انفال اهمیت دارد، چرا که به‌طور ضمنی بیان می‌کند که انسان در عین اختیار داشتن، از سوی خداوند با نوعی صیانت الهی محافظت می‌شود. این صیانت الهی بر اساس فطرت و شناخت درونی انسان است که در شرایط خطا نیز انسان را از انحراف مطلق بازمی‌دارد.

در نتیجه، ارتباط انسان با خدا در متون تفسیری و روایات به‌ویژه از منظر آیه ۲۴ سوره انفال، به‌طور ضمنی تأکید بر وجود آزادی انتخاب در کنار حمایت الهی دارد. این حمایت الهی، همانند حجت بر انسان، مسئولیت او را در برابر اعمالش اثبات می‌کند و نشان می‌دهد که انسان نه‌تنها از قدرت انتخاب برخوردار است، بلکه از جانب خداوند در مسیر صحیح هدایت می‌شود.

تحلیل نهایی روایات شیعی در پرتو حیلوت الهی

در متون تفسیری شیعی، روایات متعددی به مفهوم حیلوت و تأثیر آن بر فطرت انسان، نقش وجدان، و حفاظت الهی از انحراف قلب پرداخته‌اند. این روایات برخلاف دیدگاه‌های جبری که انسان را فاقد اختیار در مسیر عمل می‌پندارند، مسئولیت انسان را در چارچوب هدایت الهی به رسمیت می‌شناسند. در این بین، مفهوم «صیانت الهی» به معنای حفظ و نگهداری فطرت انسان از انحرافات درونی است، که خداوند از طریق وجدان درونی به انسان ارائه می‌دهد. این وجدان در حقیقت به عنوان حجت درونی عمل می‌کند و از طریق آن، انسان همواره با انتخاب‌های اخلاقی روبرو می‌شود. با این حال، این حجت الهی هرگز به معنای نفی اختیار و مسئولیت انسان در اعمالش نیست.

قرآن نیز این مفهوم را در آیه‌ای از سوره صف بیان کرده است: «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ... فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» (صف: ۵). در این آیه، اشاره به تغییر و انحراف قلب‌ها از سوی انسان‌ها و در پی آن تغییرات الهی در سرنوشت آنان دارد. این آیه به وضوح نشان می‌دهد که انحراف انسان از مسیر هدایت الهی به دلیل انتخاب‌های آزادانه او صورت می‌گیرد، و خداوند در پاسخ به این انحرافات، قلب‌های آنان را دگرگون می‌سازد.

در نقد تفاسیر جبری، این روایات و آیات نشان می‌دهند که انسان در فرآیند ارتباط با خدا، همواره در محدوده اختیار خود قرار دارد. در حالی که هدایت الهی نقش مهمی در راهنمایی انسان دارد، مسئولیت فردی او در انتخاب‌هایش حفظ می‌شود و هیچ‌گاه اختیار و اراده انسان تحت تأثیر جبر قرار نمی‌گیرد. به عبارت دیگر، مفاهیم قرآنی و روایات شیعی به وضوح تأکید دارند که هر چند خداوند هدایت و حفاظت را به انسان ارائه می‌دهد، اما او همچنان باید در انتخاب مسیر خود تصمیم‌گیری کند و مسئولیت اعمالش را بپذیرد.

تحلیل نهایی روایات اسلامی درباره تفسیر آیه حیلوت

در تفسیر آیه ۲۴ سوره انفال، روایات اهل تسنن و شیعه به جنبه‌های مختلف نقش خداوند در ارتباط با قلب انسان پرداخته‌اند. در حالی که برخی روایات اهل تسنن به تفسیری نزدیک به جبر تمایل دارند، روایات شیعی بر نقش صیانت الهی از وجدان و فطرت انسان تأکید می‌کنند. این صیانت الهی، به معنای جلوگیری از انحراف کامل قلب و وجدان است، اما هرگز به نفی اختیار انسان منجر نمی‌شود. از این رو، حیلوت خداوند در تفاسیر شیعی بیشتر به معنای «هدایت ویژه» و «حفظ وجدان درونی» تعبیر می‌شود. این دیدگاه‌ها با سیاق قرآن و آموزه‌های توحیدی کاملاً هماهنگ است و به‌طور خاص بر حفظ تعادل میان هدایت الهی و اختیار انسانی تأکید دارد. در این روایات، خداوند با حفظ وجدان درونی انسان، او را در مسیر حقیقت و هدایت قرار می‌دهد، بدون آنکه آزادی اراده و انتخاب را از انسان سلب کند. این تفسیر به‌ویژه در مقابل دیدگاه‌های جبری قرار می‌گیرد که بر بی‌اختیاری انسان در برابر اراده الهی تأکید دارند.

جمع‌بندی و ارزیابی نهایی تطابق دیدگاه‌ها درباره حیلوت الهی

آیه ۲۴ سوره انفال، «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ»، یکی از آیات متشابه قرآن است که تفاسیر متعددی از سوی مفسران و اندیشمندان اسلامی درباره آن ارائه شده است. اگرچه ظاهر این آیه ممکن است به نظریه جبر نزدیک به نظر برسد، اما با توجه به آیات محکم، تفاسیر معتبر و تحلیل‌های روایی، روشن می‌شود که معنای اصلی آن با توجه به اصول عدل الهی، اختیار انسان و نقش خداوند در هدایت و محافظت از فطرت انسانی تبیین می‌شود.

آیه حیلوت و تحلیل تشابهات اصلی و عرضی در قرآن

برای درک بهتر آیه حیلوت، «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» (انفال: ۲۴)، لازم است مفهوم «تشابه» در آیات قرآن به‌دقت تبیین شود. تشابه در قرآن به دو نوع اصلی تقسیم می‌شود که هر کدام نقشی مهم در فهم صحیح آیات ایفا می‌کنند:

تشابه اصلی

تشابه اصلی به ویژگی‌های ذاتی زبان عربی و محدودیت واژگان آن در بیان مفاهیم عمیق و گسترده قرآنی بازمی‌گردد. زبان عربی، که غالباً برای بیان معانی محسوس و ساده طراحی شده بود، با نزول قرآن به‌عنوان یک متن الهی، به ابزاری برای انتقال معانی بلندتر و پیچیده‌تر تبدیل شد. این امر باعث شد برخی آیات از دید مخاطبان اولیه دشوار و متشابه به نظر برسند. برای مثال، آیه «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى» (انفال: ۱۷)، که به تعامل اراده انسانی و اراده الهی در افعال اشاره دارد، ممکن است برای مخاطبان عصر نزول، نوعی جبرگرایی را تداعی کند. اما با رجوع به اصول تفسیری و آیات محکم، مشخص می‌شود که این آیه به هماهنگی میان اراده انسان و اراده الهی در مسیر هدایت اشاره دارد (طبری، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۵۲۴؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۵، ص ۳۲۱).

تشابه عرضی

تشابه عرضی ناشی از برداشت‌های سطحی از آیات قرآن و عدم توجه به اصول کلی و محکمت آن است. در این نوع تشابه، خواننده یا مفسر ممکن است بدون در نظر گرفتن بافت معنایی آیات یا رجاع به اصول کلی مانند عدل الهی و اختیار انسان، تفسیری نادرست ارائه دهد. فهم صحیح آیات متشابه، از جمله آیه حیولت، نیازمند رجوع به اصول کلی قرآن و درک ارتباط میان آیات است. به‌عنوان نمونه، آیه «اللَّهُ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» در چارچوب عدالت و هدایت الهی، به نقش خداوند در صیانت از فطرت انسان و فراهم آوردن شرایط هدایت اشاره دارد، نه به معنای سلب اختیار از انسان (مکارم شیرازی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۱۲۲). آیه حیولت از جمله آیات متشابهی است که برای فهم معنای دقیق آن باید به محکمت و اصول کلی قرآن مراجعه کرد. این آیه در عین حال که به نقش محوری خداوند در هدایت انسان تأکید دارد، اختیار انسان را نیز نفی نمی‌کند. در واقع، آیه نشان‌دهنده تعامل میان هدایت الهی و اراده انسان است، به‌گونه‌ای که خداوند به‌عنوان هدایتگر، مسیر صحیح را برای انسان آشکار می‌سازد و قلب او را به‌سوی حقیقت سوق می‌دهد، مشروط بر آن که انسان با اختیار خود، پذیرای این هدایت باشد.

جمع بندی نهایی تفسیری آیه «اللَّهُ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ»

آیه شریفه «اللَّهُ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» (انفال: ۲۴) از جمله آیاتی است که تفاسیر گوناگونی پیرامون آن ارائه شده است. این آیه با بیانی دقیق و ژرف، به رابطه پیچیده و ناگسستنی انسان با خداوند اشاره دارد و تأکیدی بر نقش خداوند در هدایت قلب‌ها و تنظیم گرایش‌های درونی انسان‌ها دارد. جمع‌بندی نهایی این تفسیر، در تلاش است تا ضمن بررسی دیدگاه‌های مختلف، به درکی جامع‌تر از جایگاه این آیه در هدایت الهی و مسئولیت فردی انسان دست یابد.

خداوند و قلب انسان: از مالکیت تا هدایت الهی

خداوند به‌عنوان خالق و مالک مطلق انسان، احاطه‌ای بی‌چون‌وچرا بر تمامی اجزای وجودی او، اعم از قوای جسمانی و روحانی، دارد. این مالکیت، نه صرفاً از نوع حقوقی و قراردادی، بلکه به‌معنای حقیقی و ذاتی است. علامه طباطبایی در این زمینه می‌نویسد: «خداوند به انسان و قوای او از خود او نزدیک‌تر است، زیرا همه آنچه انسان دارد، به‌عنوان امانت و مالکیت اعتباری به او واگذار شده و مالکیت حقیقی از آن خداوند است» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۴۷). آیه شریفه «اللَّهُ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» (انفال: ۲۴) به این احاطه مطلق اشاره دارد. این حیولت الهی به‌صورت‌های مختلف در متون تفسیری تبیین شده است و به دو بُعد اصلی تقسیم می‌شود:

۱. **نزدیکی وجودی خداوند به انسان** خداوند از حیث وجودی، به ذات انسان نزدیک‌تر از هر چیز دیگری است. این نزدیکی به معنای احاطه علمی، قدرت و قیومیت الهی بر انسان است. آیه «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق: ۱۶) این حقیقت

را به روشنی بیان می‌کند. از این منظر، خداوند نه تنها بر افعال و نیات انسان آگاه است، بلکه منشأ و مبنای وجود او نیز به خداوند بازمی‌گردد.

۲. نقش خداوند در هدایت و تربیت انسان حیولت الهی، فراتر از نزدیکی وجودی، شامل هدایت و مدیریت مسیر رشد انسان نیز می‌شود. خداوند با احاطه بر قلب انسان، او را به سمت خیر و صلاح هدایت می‌کند. این مفهوم در آیاتی چون «إِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ» (بقره: ۱۸۶) به خوبی منعکس شده است. تفاسیر مختلف نیز این نقش خداوند را به عنوان مربی و هادی مورد تأکید قرار داده‌اند.

برخی از تفاسیر، مفهوم حیولت الهی را به گونه‌ای تبیین کرده‌اند که با اصول اختیار انسانی ناسازگار به نظر می‌رسد. این دیدگاه‌ها، حاکمیت مطلق خداوند بر قلب انسان را به معنای سلب اراده و اختیار تعبیر کرده‌اند. در مقابل، تفاسیری همچون تفسیر المیزان، این حیولت را به گونه‌ای تحلیل کرده‌اند که ضمن تأکید بر مالکیت مطلق خداوند، جایگاه اختیار انسانی محفوظ بماند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۵۰). به بیان دیگر، احاطه خداوند بر قلب انسان، به معنای فراهم آوردن زمینه‌های هدایت و تأثیرگذاری بر نیات و اعمال اوست، نه نفی اختیار.

آیه «اللَّهُ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» دربردارنده حقیقتی عمیق از رابطه انسان و خداوند است. این رابطه، هم بر پایه نزدیکی وجودی خداوند و هم بر اساس نقش او در هدایت و تربیت انسان تبیین می‌شود. بررسی تفاسیر مختلف نشان می‌دهد که دیدگاه‌هایی که میان احاطه مطلق الهی و اختیار انسانی توازن برقرار می‌کنند، از انسجام بیشتری برخوردارند. در نهایت، این آیه ما را به درکی عمیق‌تر از وابستگی وجودی و معنوی انسان به خداوند رهنمون می‌سازد.

حیولت خداوند: محافظت از فطرت و گرایش‌های الهی انسان

روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) نقش مهمی در تبیین مفهوم حیولت الهی و پیوند آن با صیانت از وجدان و فطرت انسانی دارند. به عنوان نمونه، امام صادق (علیه‌السلام) در حدیثی می‌فرماید: «خداوند از اینکه انسان باطل را حق بپندارد، حائل می‌شود» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۳۷). این روایت بر نقش خداوند در حفظ آگاهی فطری انسان تأکید دارد و نشان می‌دهد که حتی در شرایط خطا، وجدان انسانی توانایی تمییز حقیقت از باطل را دارد. این صیانت الهی، تجلی احاطه و قرب خداوند به انسان و پاسداری او از اصول بنیادین هدایت است.

علامه طباطبایی نیز در تفسیر این آیه بیان می‌کند که خداوند «مقلب القلوب» است و می‌تواند مسیر انسان را از شقاوت به سعادت تغییر دهد، اما این تحول هرگز به معنای نفی اختیار انسان نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۴۸). این دیدگاه با آموزه قرآنی «فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا» (شمس: ۸) نیز هماهنگ است، که بر نقش الهام الهی در تقویت توانایی انسان برای انتخاب راه درست تأکید دارد.

ارتباط با رستاخیز و نشئه آخرت

پایان آیه با عبارت «وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» بر حقیقت مالکیت مطلق الهی در روز قیامت تأکید می‌کند. در رستاخیز، تمامی مالکیت‌های ظاهری و قدرت‌های اعتباری انسان بی‌اعتبار می‌شود و تنها مالکیت حقیقی خداوند آشکار می‌گردد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۴۷). این حقیقت، وابستگی مطلق انسان به خداوند را به یاد می‌آورد و او را به پاسخگویی به دعوت الهی در دنیا وادار می‌کند.

جمع‌بندی پیامدهای تفسیری آیه حیولت (در پرتو اختیار و هدایت الهی)

بر اساس تحلیل‌های لغوی، قرآنی و روایی ارائه شده در بخش‌های پیشین، و با توجه به نقد تفصیلی دیدگاه‌های جبرگرایانه که در بخش‌های قبل به آن پرداخته شد، می‌توان به جمع‌بندی روشنی از دلالت‌ها و پیامدهای تفسیری آیه ۲۴ سوره انفال، بر اساس دیدگاه مختار (سازگار با اختیار)، دست یافت. این آیه، به عنوان یکی از جامع‌ترین آیات در ترسیم رابطه انسان و خدا، تصویری

متعادل ارائه می‌دهد که در آن، احاطه، مالکیت و تدبیر مطلق الهی نه تنها نافی اختیار و مسئولیت انسان نیست، بلکه زمینه‌ساز و تقویت‌کننده آن است.

چنانکه علامه طباطبایی در تفسیر المیزان تبیین نموده است، حیلولت الهی بیانگر احاطه وجودی و قیومی خداوند بر انسان و قلب اوست؛ به این معنا که خداوند از خود انسان به او و کانون تصمیم‌گیری‌اش (قلب) نزدیک‌تر و اولی به تصرف است. این نزدیکی و مالکیت ذاتی، هرچند مانع از استقلال مطلق انسان در برابر خدا می‌شود، اما نافی اختیار او در چارچوب این مالکیت و در طول اراده الهی نیست. خداوند با این احاطه، امور قلب را تدبیر کرده و از فطرت انسان در برابر انحرافات صیانت می‌کند، اما انتخاب

نهایی مسیر با خود انسان است (نک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۵۰-۴۷)

از سوی دیگر، آیه با یادآوری علم و احاطه مطلق خداوند بر قلب انسان («وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ...») و پیوند آن با حقیقت رستاخیز («وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ»)، بر مسئولیت‌پذیری انسان در برابر اعمال و نیاتش تأکید مضاعف می‌کند. آگاهی از اینکه خداوند حتی میان انسان و کانون تصمیم‌گیری‌های درونی او حاضر و ناظر است و بازگشت نهایی به سوی اوست، انگیزه‌ای قدرتمند برای تقوا، خودنگهداری، و تلاش برای استجابات آگاهانه به دعوت الهی فراهم می‌آورد؛ دعوتی که خود، ضامن حیات معنوی انسان است. چنانکه قرآن در جایی دیگر به عدم امکان کتمان حقیقت از خداوند در قیامت اشاره دارد («... وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا»؛ نساء: ۴۲).

بنابراین، می‌توان مهم‌ترین پیامدهای تفسیری آیه حیلولت را، بر اساس تفسیر مورد قبول این پژوهش (مبتنی بر اختیار و هدایت)، این‌گونه خلاصه کرد:

۱. تأکید بر اختیار انسان در بستر احاطه و تدبیر الهی: آیه ضمن اثبات قرب، احاطه، مالکیت مطلق و نقش تدبیری خداوند (به ویژه در هدایت و صیانت از فطرت)، اختیار و مسئولیت انسان را کاملاً محفوظ می‌دارد و هرگونه تفسیر جبرگرایانه صریح را نفی می‌کند.

۲. تقویت حس مسئولیت‌پذیری: آگاهی بخشی نسبت به حضور و نظارت دائمی و بی‌واسطه خداوند بر قلب و نیت انسان، او را به مسئولیت‌پذیری بیشتر در انتخاب‌ها و اعمالش فرا می‌خواند.

۳. دعوت به تقوا و استجابات آگاهانه: نزدیکی و احاطه خداوند، به عنوان یک عامل هشداردهنده نسبت به عواقب انتخاب‌های نادرست و در عین حال امیدبخش نسبت به امکان بهره‌مندی از هدایت و لطف الهی، انسان را به بیداری وجدان، غنیمت شمردن فرصت هدایت، و پاسخ مثبت به دعوت حیات‌بخش الهی ترغیب می‌کند.

۴. تعمیق فهم قرب و ربوبیت الهی: آیه تصویری فراتر از خالقیت صرف ارائه می‌دهد؛ خداوند نه تنها خالق، بلکه حاضر، ناظر، مالک حقیقی، مدبر امور قلب و نزدیک‌ترین حقیقت به انسان است. این فهم عمیق از قرب و ربوبیت الهی، می‌تواند به تقویت توکل، تسلیم آگاهانه در برابر حق، و احساس حضور دائمی در محضر خداوند بینجامد.

نتیجه‌گیری

آیه ۲۴ سوره انفال، مشهور به «آیه حیلولت»، به دلیل عبارت کانونی «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ»، یکی از چالش‌برانگیزترین و بحث‌انگیزترین آیات قرآن در حوزه الهیات و تفسیر بوده است. این آیه به دلیل ظاهر آن، دستاویزی برای برخی تفاسیر جبرگرایانه قرار گرفته و موجب بروز دیدگاه‌های متعارض در مسئله بنیادین جبر و اختیار شده است. پژوهش حاضر با هدف واکاوی انتقادی تفاسیر جبرگرایانه و ارائه تبیینی سازگار با اصول عدل و اختیار، به بررسی ابعاد لغوی، تفسیری و روایی این آیه پرداخت.

یافته‌های اصلی تحقیق نشان داد که تفاسیر جبرگرایانه، که حیلولت را عمدتاً به معنای مانع شدن خداوند در برابر ایمان کافر یا کفر مؤمن و سلب اراده از انسان تفسیر می‌کنند، با اصول مسلم و محکّمات قرآن کریم در تعارض جدی قرار دارند. این تعارض هم با آیاتی که صراحتاً بر اختیار و مسئولیت انسان در انتخاب مسیر تأکید می‌کنند (مانند کهف: ۲۹) آشکار است و هم با سیاق خود آیه حیلولت که با دعوت به استجابات اختیاری آغاز می‌شود. علاوه بر این، پیامدهای کلامی چنین تفسیری با اصل بنیادین عدل الهی ناسازگار است.

در مقابل، تحلیل دقیق مفاهیم کلیدی آیه («حیلولت»، «مرء»، «قلب») و بررسی طیف وسیعی از دیدگاه‌های تفسیری و روایات معتبر (به‌ویژه روایات شیعی و دیدگاه مفسرانی چون علامه طباطبایی) نشان داد که «حیلولت» الهی را می‌توان و باید در چارچوبی سازگار با

اختیار انسان فهمید. معانی عمیق تری چون قرب و احاطه وجودی مطلق خداوند بر انسان (نزدیک تر بودن خدا به انسان از خودش و رگ گردنش)، مالکیت حقیقی و تدبیر حکیمانه امور قلب، و نقش خداوند در هدایت، توفیق و صیانت از فطرت پاک انسانی در برابر انحرافات، تفاسیر قابل قبول و منسجمی از آیه ارائه می دهند.

اهمیت این یافته ها در رفع تعارض ظاهری میان این آیه متشابه و اصل قرآنی و عقلی اختیار، و ارائه تصویری متعادل و جامع از رابطه انسان و خداست؛ رابطه ای که در آن، احاطه، مالکیت، علم و قدرت مطلق الهی، نه تنها نافی اختیار و تکلیف انسان نیست، بلکه زمینه ساز تحقق هدایت و کمال او در سایه انتخاب آگاهانه و مسئولانه است. آیه حیلولت، در نهایت، هشدار برای غافلان و بشارتی برای مؤمنان، و دعوتی است به درک این ارتباط وجودی عمیق و پاسخگویی شایسته به ندای حیات بخش الهی، پیش از آنکه فرصت از دست برود.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده اول: تهیه و آماده سازی نمونه ها، انجام آزمایش و گردآوری داده ها، انجام محاسبات، تجزیه و تحلیل آماری داده ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیش نویس مقاله.

نویسنده دوم: استاد راهنمای پایان نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

- قرآن کریم.
نهج البلاغه.
- ألوسی، سید محمود. (۱۴۱۵ ق. [۱۹۹۴ م.]). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. دار الکتب العلمیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۸ ق. [۱۹۷۸ م.]). *التوحید*. جامعه المدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳ ق. [۱۹۹۳ م.]). *من لا یحضره الفقیه*. دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ ق. [۲۰۰۱ م.]). *زاد المسیر فی علم التفسیر* (عبدالرزاق المهدی، محقق). دار الکتب العربی.
- ابن حیون، نعمان بن محمد. (۱۴۰۹ ق. [۱۹۸۸ م.]). *شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام*. جامعه المدرسین.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی. (۱۴۱۰ ق. [۱۹۸۹ م.]). *مشابه القرآن و مختلفه*. بیدار.
- ابن عاشور، محمد الطاهر. (بی تا). *التحریر و التنویر*. بی تا.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ ق. [۱۹۸۴ م.]). *معجم مقاییس اللغة*. مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (بی تا). *غریب القرآن*. بی تا.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱ ق. [۱۹۵۲ م.]). *المحاسن*. دار الکتب الإسلامیه.
- تهانوی، محمد اعلی بن علی. (بی تا). *کشاف اصطلاحات الفنون*. دار صادر.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۵ ش. [۲۰۰۶ م.]). *تفسیر تسنیم* (ج ۹). اسراء.
- حائری تهرانی، سید علی. (۱۳۷۷ ش. [۱۹۹۸ م.]). *مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر*. دار الکتب الاسلامیه.
- حسینی همدانی، سید محمد حسین. (۱۴۰۴ ق. [۱۹۸۴ م.]). *انوار درخشان*. لطفی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق. [۱۹۹۹ م.]). *مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)*. دار احیاء التراث العربی.
- راغب أصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق. [۱۹۹۲ م.]). *مفردات ألفاظ القرآن*. دار القلم - الدار الشامیه.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق. [۱۹۸۷ م.]). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*. دار الکتب العربی.
- سبحانی، جعفر. (بی تا). *محاضرات فی الهیات*. مؤسسه امام صادق (ع).
- سید بن قطب، ابراهیم شادلی. (۱۴۱۲ ق. [۱۹۹۲ م.]). *فی ظلال القرآن*. دار الشروق.
- سید مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۰۵ ق. [۱۹۸۴ م.]). *انقاذ البشر من الجبر و القدر*. در احمد حسینی و مهدی رجایی (کوششگران)، *رسائل الشریف المرتضی*. دار القرآن الکریم.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن. (۱۴۰۴ ق. [۱۹۸۴ م.]). *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*. کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن، و محلی، جلال الدین محمد. (۱۴۱۶ ق. [۱۹۹۵ م.]). *تفسیر الجلالین*. مؤسسه النور للمطبوعات.
- شریف الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ق. [۱۹۹۳ م.]). *نهج البلاغه (صبحی صالح، گردآورنده/شارح)*. هجرت.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ ق. [۱۹۹۶ م.]). *المیزان فی تفسیر القرآن*. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ش. [۱۹۹۳ م.]). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. ناصر خسرو.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق. [۱۹۸۸ م.]). *العین*. هجرت.
- قرشی، سید علی اکبر. (بی تا). *قاموس قرآن*. دار الکتب الاسلامیه.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ ق. [۱۹۸۴ م.]). *تفسیر القمی*. دار الکتب.

- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق. [۱۹۸۷ م.]). *الکافی*. دار الکتب الإسلامية.
- گنابادی، سلطان محمد. (۱۴۰۸ ق. [۱۹۸۷ م.]). *تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة*. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸ ش. [۱۹۸۹ م.]). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴ ش. [۱۹۹۵ م.]). *تفسیر نمونه*. دار الکتب الإسلامية.
- نجفی خمینی، محمد جواد. (۱۳۹۸ ق. [۱۹۷۸ م.]). *تفسیر آسان* (ج ۶). انتشارات اسلامیة.

Reference

Al-Quran al-Karim.

Nahj al-Balagha.

Alusi, S. M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim* [The spirit of meanings in the interpretation of the great Qur'an]. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.

Barqi, A. ibn M. ibn K. (1952). *Al-Mahasin* [The excellences]. Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Farahidi, K. ibn A. (1988). *Al-'Ayn* [The source]. Hijrat.

Gunabadi, S. M. (1987). *Tafsir bayan al-sa'adah fi maqamat al-'ibadah* [The commentary of the expression of felicity in the stations of worship]. Mu'assasat al-A'lami li al-Matbu'at.

Ha'iri Tehrani, S. A. (1998). *Muqtaniyat al-durar wa multaqqatat al-thamar* [The gleaned pearls and gathered fruits]. Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Husayni Hamadani, S. M. H. (1984). *Anwar-e derakhshan* [Radiant lights]. Lutfi.

Ibn 'Ashur, M. al-T. (n.d.). *Al-Tahrir wa al-tanwir* [The liberation and enlightenment]. [n.p.].

Ibn Babawayh, M. ibn A. (1978). *Al-Tawhid* [Divine unity]. Jama'at al-Mudarrisin.

Ibn Babawayh, M. ibn A. (1993). *Man la yahduruh al-faqih* [The one who does not have a jurist present]. Islamic Publications Office of the Qom Seminary Teachers Association.

Ibn Faris, A. ibn F. (1984). *Mu'jam maqayis al-lughah* [Dictionary of language measures]. Maktab al-A'lam al-Islami.

Ibn Hayyun, N. ibn M. (1988). *Sharh al-akhbar fi fada'il al-a'imma al-athar (AS)* [Commentary on the reports about the virtues of the pure Imams]. Jama'at al-Mudarrisin.

Ibn al-Jawzi, A. al-R. ibn A. (2001). *Zad al-masir fi 'ilm al-tafsir* [Provisions for the journey in the science of exegesis] (A. al-Mahdi, Ed.). Dar al-Kitab al-'Arabi.

Ibn Qutaybah, A. ibn M. (n.d.). *Gharib al-Qur'an* [The strange words of the Qur'an]. [n.p.].

Ibn Shahrashub Mazandarani, M. ibn A. (1989). *Mutashabih al-Qur'an wa mukhtalifuh* [The ambiguous and the varied in the Qur'an]. Bidar.

Javadi Amoli, A. (2006). *Tafsir Tasnim (Vol. 9). Isra'*

Kulayni, M. ibn Y. (1987). *Al-Kafi* [The sufficient]. Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Makarim Shirazi, N. (1995). *Tafsir-e nemuneh* [The ideal commentary]. Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Mustafawi, H. (1989). *Al-tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-karim* [The investigation into the words of the Noble Qur'an]. Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Najafi Khomeini, M. J. (1978). *Tafsir-e asan* [The easy commentary] (Vol. 6). Islamiyyah Publications.

Qarashi, S. A. A. (n.d.). *Qamus-e Qur'an* [Dictionary of the Qur'an]. Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Qummi, A. ibn I. (1984). *Tafsir al-Qummi* [The Qummi commentary]. Dar al-Kitab.

Raghib Isfahani, H. ibn M. (1992). *Mufradat alfaz al-Qur'an* [Vocabulary of the words of the Qur'an]. Dar al-Qalam al-Dar al-Shamiyyah.

Razi, F. M. ibn U. (1999). *Mafatih al-ghayb (Al-Tafsir al-kabir)* [Keys to the unseen (The great commentary)]. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

- Sayyid Murtada, A. ibn H. (1984). Inqadh al-bashar min al-jabr wa al-qadar [Saving humanity from determinism and free will]. In A. Husayni & M. Rajai (Eds.), *Rasa'il al-Sharif al-Murtada*. Dar al-Qur'an al-Karim.
- Sayyid Qutb, I. S. (1992). *Fi zilal al-Qur'an* [In the shade of the Qur'an]. Dar al-Shuruq.
- Sharif al-Radi, M. ibn H. (1993). *Nahj al-balaghah* [The peak of eloquence] (S. Salih, Ed.). Hijrat.
- Subhani, J. (n.d.). *Muhadarat fi al-ilahiyyat* [Lectures on theology]. Mu'assasat al-Imam al-Sadiq (AS).
- Suyuti, J. al-D. A. (1984). *Al-durr al-manthur fi al-tafsir bi al-ma'thur* [The scattered pearls in the traditional exegesis]. Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi.
- Suyuti, J. al-D. A., & Mahalli, J. al-D. M. (1995). *Tafsir al-Jalalayn* [The commentary of the two Jalals]. Mu'assasat al-Nur li al-Matbu'at.
- Tabataba'i, S. M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an* [The balance in the interpretation of the Qur'an]. Islamic Publications Office of the Qom Seminary Teachers Association.
- Tabarsi, F. ibn H. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an* [The collection of elucidation in the interpretation of the Qur'an]. Nasir Khusraw.
- Tahanawi, M. A. ibn A. (n.d.). *Kashshaf istilahat al-funun* [Discoverer of the terminology of the arts]. Dar Sadir.
- Zamakhshari, M. ibn U. (1987). *Al-kashshaf an haqa'iq ghawamid al-tanzil* [The unveiler of the truths of the obscure matters of revelation]. Dar al-Kitab al-Arabi.